



DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

KUR'AN MEÂLLERİ SEMPOZYUMU

-eleştiriler ve öneriler-

(I)

24-26 Nisan 2003

İZMİR

DÜZENLEYEN

Diyanet İşleri Başkanlığı

&

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ANKARA—2007

Tertip Heyeti:

Prof. Dr. Ömer DURLU
Doç. Dr. Hüseyin YAŞAR
Yard. Doç. Dr. Mustafa ÖZEL
Araş. Gör. Dr. Muammer ERBAŞ
Araş. Gör. Ziya ŞEN

Redaksiyon

Dr. Ömer MENEKŞE

Tashih

Dr. Kiyasettin KOÇOĞLU
Dr. Faruk GÖRGÜLÜ
A. Osman PARLAK
H. Duran NAMLI

Dizgi & Grafik

Recep KAYA
Hüseyin DİL
İlker ÇALIŞKAN

Baskı

GURUP Matbaacılık
Tlf.: (0312) 384 73 44

2007-06-Y-0003-672
ISBN: 978-975-19-4115-2

© Diyanet İşleri Başkanlığı

Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı
Derleme ve Yayın Şubesi Müdürlüğü
Tel: (0312) 295 72 93 - 295 72 94 - Fax: (0312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

KUR'AN'IN BAŞKA DİLLERE ÇEVİRİLMESİ EKSENİNDE ORTAYA ÇIKAN TARTIŞMALARIN TARİHSEL ARKA PLÂN

Doç. Dr. Orhan ATALAY*

Kur'ân-ı Kerim'in meâlî'ni konu alan bir sempozyumda, 'Meâl' kavramını ortaya çıkaran tarihsel ve toplumsal değişkenleri içeren vasatı aydınlatmanın bir ihtiyaç olduğu açıktır. Bilindiği üzere, 'Meâl' kelimesi, Kur'an nazmını, bütün dilsel hususiyetlerini koruyarak bir başka dile çevirmedeki imkânsızlık veya en azından zorluk dikkate alınarak, 'tercüme-tefsir arası bir anlam çevirisi' manasında Kur'an'a nispet edilen ve zamanla ona özgü bir teknik terim olarak kullanılan 'yeni' bir kavramdır. Zira bu kavramın oluştuğu tarih Kur'an'ın başka dillere çevrilmesi üzerinde yoğun tartışmaların yapıldığı XIX. yüzyılın son yarısına rastlar. Bu da bu yüzyılın insanlık tarihinde olduğu gibi, Kur'an tarihinde de önemli bir dönemeç olduğunu gösterir. Gerçekten Kur'an'ın, başta Türkçe olmak üzere, başka dillere çevrilme ihtiyaç ve talebinin şiddeti hiç bir zaman bu asırda olduğu kadar hissedilmemişti. Peki böyle bir ihtiyaç ve talebi ortaya çıkaran tarihsel ve toplumsal gerekler nelerdi? Bir başka ifade ile Kur'an'ın başka dillere çevrilmesine ilişkin talebi bu yoğunlukta ortaya koyan vasatın arka plânında hangi tarihsel ve toplumsal saikler vardı?

Esasında XIX. yüzyılı önceki üç-dört asır boyunca Batı dünyasında yaşanan bir dizi gelişmenin evrensel ölçekte yaygınlık kazanmış bir sonuç olarak algılamak mümkündür. Batı dünyasını öteki milletler nezdinde *takdir* ve *taklit* edilme konumuna yükselten ve ötekilerin gözlerini büyüleyen durum bu sonuç olunca; başlangıçta, özellikle de Osmanlı'nın son asrında gerçekleştirilen bir dizi ıslahat süreçlerinde etkin olmuş akılların çoğu, Batı dünyasının yaşadığı tarihsel ve toplumsal sürece katılmadan sonuçtaki kazanımlarına iştirak etme yolunu önermişlerdi. Ancak çeşitli alanlarda gerçekleştirilen ıslahatlarla bunun yarar sağlamayacağı anlaşıncı; aynı akıllar, Batının 'hareket noktası'nın tespit edilerek benzer bir sürecin mutlaka takip edilmesi zaruretine inandılar ve fırsatını bulduklarında ise, bu düşüncelerini resmî ve ulusal bir politika olarak icra ettiler.

Batı dünyasının kazandığı bu gelişim sürecini doğuran 'hareket noktası' acaba nereden başlamıştı? Genel kabule göre, bu hareketin ilk adımı Martin Luther'in (1483-

* Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1546) 1521 yılında Wittenberg Kilisesi'nin kapısına protest içerikli 95 maddelik bildirgeyi asmaya başlamıştır. Modern insan ve toplum hayatında hayatî öneme sahip bir dönüşüm olan Protestanlık veya Reformasyon olgusunun fikrî ve metodolojik köklerini I. Aydınlanma Dönemi olarak da tanımlanan XIII. ve XIV. Yüzyılların Endülüsüne kadar götürmenin imkânını şimdilik saklı tutuyoruz.

Peki Ortaçağ Batı dünyası geleneği açısından gerçekten derin bir kırılma ve kopuş sayılan bu hareketin itirazları arasında yer alan ve daha sonraları can alıcı değişkenler olarak beliren talepler nelerdi? Olaya bu açıdan bakıldığında mezkur niteliğe sahip taleplerin şunlar olduğu görülür:

1- Kul ile Tanrı arasında hiçbir aracı olmamalı, insanlar Tanrı ile doğrudan muhatap olmalıdırlar.

2- Kutsal Kitabı okuma ve yorumlama yetkisi Kilise'nin tekelinden alınmalıdır.

3- İnsanlar Kutsal Kitab'ın kendisiyle bizzat yüzleşmeli; dolayısıyla her din mensubu Kutsal Kitabı okuma, anlama ve yorumlama yetkisine sahip olmalıdır.

4- Otorite Kilise'den alınıp bizzat Kutsal Metnin kendisine verilmelidir.

5- Kutsal Kitap, kendisini gölgeleyen yorumlardan kurtarılmalı ve din adamlarının yardımına ihtiyaç duyulmadan okunup-anlaşılabılır kılınmalıdır. Bunun için yapılması gereken en öncelikli iş, İncil'i mutlaka ulus dillere çevirmektir.

Luther'e göre Hristiyanlığın yegâne ıslahı ve kurtuluşu ancak bu reformlarla mümkündür. Çünkü bu din Kilise'nin elinde her türlü yozlaşma ve kirlenmeye maruz kalmış bulunmaktadır. Bu taleplerin dikkatlice okunması hâlinde hepsinin hedeflediği yegâne amacın, 'Kilise ile temsil edilen kutsal alanın bireyin ve halkın lehine daraltılması; 'kutsalın, en eski üç bileşeni olan "sır, mucize ve büyüden arındırılarak rasyonel bir temele bina edilmesi ve dinî iktidarın dünyevî alana taşınmasına imkân verilerek zamanla sekülerizme sağlıklı bir altyapı hazırlamak olduğunu söylemek mümkündür. Diğer bir ifade ile bu sürecin 'birey ve toplum için özgürleştirici ve geliştirici' bir amaç yüklediği görülmektedir.

Protestanlık ile başlayan gelişim sürecine ivme kazandıran önemli bir olgu ise İtalyan Rönesans'ıdır. Modern düşünürlerin, 'klâsik edebiyat, sanat ve değerler dünyasına karşı yeniden doğan ilgi' diye tanımladıkları Rönesans (reborn/rebirth - yeniden doğuş) hareketinin en karakteristik yanı ise, aşkın âlemden içkin dünyaya; 'tanrı merkezli' dünya görüşünden 'insan merkezli' düşünce biçimine; ruhtan bedene, Kutsal Kitap'tan tabiata, vahiyden akla ve dogmatizmden şüphecililiğe dönüşü talep etmektir. İnsana, akla, bilime ve tabiata vurguda bulunan bu hareket, tabiatı gizlerle dolu kapalı bir kutu gibi gören eski anlayışın aksine, onun çözümlenebilir bir öz taşıdığı ve bilgi ile ona hâkim olma imkânı bulunduğunu öncülüne dayanıyordu. Avrupa'da takvim XVII. yüzyılın ikinci yarısını gösterdiğinde Rönesans'ın İtalya başta olmak üzere Avrupa aklı

üzerindeki etkisi daha açık gözleniyordu. Ve bu süreç bir sonraki durak olan 'Aydınlanma Dönemi'ni doğuracaktı.²

XVII-XIX. yüzyılların Avrupa'sını Ortaçağın karanlığından ışığa çıkartan; diğer bir ifade ile Kilise Dini'nin karanlığından aklın ışığına; dogmadan deneysel bilime; krallıktan halk egemenliğine ve imparatorluktan ulus devlete geçişi ifade eden bu hareket, akla öncekilerden daha fazla vurguda bulunmuştur. Çünkü, skolastik paradigmanın çöküşü üzerine kurulu aydınlanma düşüncesi, din, devlet ve hukuk başta olmak üzere her alanın rasyonalize edilmesi gerektiğine; aklın yegâne ölçüt olduğuna ve sunduğu verilerin ise kesinlik ifade ettiğine inanmaktaydı.³ Kısacası Aydınlanma'nın en ayırıcı özelliği, bu dönemi 'Akıl Çağı' olarak tanımlayacak derecede akla mutlak bir pozitif değer yüklemiş olmasıdır.⁴

Bu tarihsel kesitte sonuçları itibariye önemli bir başka akım daha vardır ki, o da rasyonalizmin daha da rafine edilerek pozitivistliğe evrilmesidir. Auguste Comte (1798-1857) ile temsil edilen bu akıma göre, insanlık teolojik, metafizik ve pozitivistlik şeklinde üç merhaleden geçmiş olup, son merhale ötekilerini ilga etmiştir. Hakikatin dinden değil akıl ve bilimsel bilgidan aranması gerektiğini savunan pozitivistlik ile kutsalın profan lehine çekilmeye icbar edildiği süreç daha da hızlanmıştır. Kısacası, XVI. yüzyılda dinî alanı beşerî ilavelerden ayıklama talebi ile başlayarak, süreç içinde 'daha az tanrı daha çok insan' evresine varan ve son olarak da 'salt insan' merkezli bir dünyaya evrilen bu çizgi, insanlık tarihinde en yaygın ismiyle 'modernite' olarak yer alacaktır.

Mezkur tarihsel kesitte insanların zihni inşalarında gerçekten etkin bir işlev gören Protestanlığın rahminde büyüyen ve konumuzla doğrudan ilgili bir diğer olgu ise, 'ulusalcılık' düşüncesidir. Bu sürecin tabii bir sonucu olarak dağılıma evresine giren imparatorlukların çekildikleri alanlarda zuhur eden ve hızla gelişen modern ulus devlet tipleri, sosyal, siyasal, kültürel ve dinsel bir dizi alanda 'yeniden yapılanmayı' âdetâ 'varoluş'un zorunlu nedeni hâline getirmiştir. Kutsal metinleri halkın anlama düzeyine açarak halk ile Tanrı arasındaki aracıları devre dışı bırakan Protestanlığın yaptığı en önemli iş, o zamana kadar tekelinde bulundurduğu İncili okuma ve yorumlama yetkisini Kilise'den alan bu süreçle birlikte, kutsal metinlerin dili olan Latince'ye yüklenilmiş bulunan kutsiyet ve saygınlığı da önemli derecede yok etmesiydi. Bilindiği üzere, Roma Katolik Kilisesi ile Bizans Ortodoks Kilisesi'nin nüfuzu ve manevî hâkimiyetleri altındaki memleketlerde Kitab-ı Mukaddes'in Latince'den başka bir dil ile okunması veya ulus dillere çevrilmesi kesinlikle yasaktı.⁵ Dolayısıyla Tanrı'nın öğretilerini anlamak için kutsal bir dilin zorunlu olmadığı kabulü o zamana kadar 'kaba diller' olarak bilinen ulusal dillerin önem kazanmasına imkân vermiştir.

2 Smit, Peter, *A History of Modern Culture*, Cloucester Mass 1957, II/15; bk. Demir, Şehmus, *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002, Önsöz.

3 Bk. Cassier, Ernst, "Enlightenment" *Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. Edwin R.A. Seligman-Alvin Öohnson, The Macmillan Company, New York 1957, V/547.

4 Peter, *age.*, I/19.

5 Bk. Cündioğlu, Düccane, *Anlamın Tarihi*, Tıbyan Yayınları, İstanbul 1997, s. 185.

Gerçi Hristiyanlığın Avrupa'da yayılmaya başladığı ilk dönemlerde Kilise, yerel topluluklara ait dillerin önemini keşfederek kutsal metinlerin bu dillere tercüme edilmesini dinî misyon açısından yararlı bulmuş; bu nedenle de İncil'i IV. yüzyılda Gotça'ya, IX. yüzyılda ise Slav dillerine çevirmişti. Öte taraftan Roma İmparatorluğu'nun parçalanması da ulusal ve yerel dillerin önem kazanmasına imkân ve zemin oluşturmuştu. Fakat, her ne kadar Roma imparatorluğunun parçalanmasıyla birlikte Avrupa'da ulusal diller yavaş yavaş belirginleşme sürecine girmiş olsa bile, Latince yine de Kilise'nin bir türlü vazgeç(e)mediği resmî, üstün ve mükemmel 'din dili' olma hüviyetini koruyordu. Zira bu lisan Hristiyanlık kültürünün mükemmeliyetini tamamlayıcı aslî bir unsur olarak algılanmaktaydı. Örneğin, XII. ve XIII. yüzyıllarda dil alanında etkinlikleriyle öne çıkan Modistler, ulusal dillerin varlığını kabul etmekle birlikte, Latince'nin üstünlüğünü ve bu dildeki mantığın, kategorilerin tüm diller için geçerli olduğunu da ısrarla savunuyorlardı. Bununla birlikte, özellikle de edebiyat sahasında ulusal dillerde yazılmış önemli edebî ürünlere az da olsa rastlamak mümkündü. Örneğin Dante (1265-1321) meşhur 'İlâhî Komedyası'nı İtalyanca yazmıştır. Kısacası Ortaçağ Avrupası, birçok alanda olduğu gibi, dilsel alanda da köklü bir iç dönüşüm ve değişim yaşıyordu; 'mükemmel' olarak tanımlanan Latince evrensel kültür dili olarak kabul edilse bile, 'halka ait', 'bayağı' 'sıradan' anlamında 'vulgar' denilen İtalyanca, Fransızca, Almanca ve İngilizce gibi diller kendilerini kabul ettirmeye başlamışlardı.⁶

XVI. yüzyılda Martin Luhter'in İncil'i Alman diline çevirisiyle fiilen kurumlaşan Protestanizm hareketinin diğer bir anlamı da yukarıda belirtildiği üzere, Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma denilen ve sonuçları itibariyle beşeriyet tarihinde son derece köklü değişim ve dönüşümlere ilham kaynağı olmasıydı. Her ne kadar adı geçen son üç olgunun her biri karakterleri itibariyle seküler birer öz ve forma sahip görünseler bile, bunları, kaynakları itibariyle dinden mutlak bağımsız olgular şeklinde değerlendirmek mümkün değildir. Örneğin, 'insanın değer ölçülerini din ve gelenekte aramayıp, bunları aklın ışığıyla aydınlatmak istemesi' basit anlamıyla tanımlanan 'aydınlanma' projesinin dinden bağımsız, 'salt insan merkezli' bir dünya kültürü oluşturduğu ve bunu günümüze kadar sürdürdüğü ileri sürülebilirse de; bu durumun, Weber'in kapitalizm ile Protestanlığın **prüten ahlâkı** arasında kurduğu ilişkiye benzer bir gelişim ve değişim evresi geçirdiğini düşünmek mümkündür. Hatırlanacağı üzere Weber, Protestanlık ahlâkından doğmuş olan kapitalizmin daha sonra ona yabancılaşarak salt seküler bir renge büründüğünü savunur. Dolayısıyla, 'Hristiyanlık tarihinde Roma Katolik Kilisesi'ne karşı başlatılan bu reform hareketlerinin İncillerin tercümesiyle birlikte başlamasının gerçekten bir rastlantı olmayıp, aksine son derece bilinçli bir hareket olarak⁷ belki de başlangıçta öngörülmeven ölçekte evrensel çapta köklü değişimlere kapı aradığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

XVI. yüzyılda beliren ve ilk bakışta 'salt kutsal metin merkezli' görülen bu gelişim,

6 Akerson, Fatma Erkan, *Anlam, Çeviri Karşılaştırma*, ABC Kitabevi, İstanbul 1997, s. 26.

7 Akdemir, Salih, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleri*, Akid Yayıncılık, Ankara 1989, s. 128.

daha sonraları dinin 'yeni sosyal durum'un taleplerine adaptasyonu olarak da algılanacaktır. Kısacası dinî karakterli bir devrim işlevine sahip bu hareket, Batı dünyasında daha sonraki dönemlerde iyice belirecek olan bireysellik, ulusalcılık, endüstriyalizm, cumhuriyetçilik ve kapitalizm gibi bir dizi olguda başat bir role sahiptir. Protestanlığın gösterdiği geniş yayılma istidadından sonra, Avrupa'nın iki düşman kampa bölündüğünü görüyoruz: Latin, klâsik, monarşik, feodal ve aristokratik Katolik Avrupa ile kuzeyli, romantik, cumhuriyetçi, endüstriyalist ve burjuvazi Protestan Avrupa.⁸

Hristiyan Avrupa dünyasındaki bu gelişmeler sonuç itibarıyla birbirlerinden bağımsız olmayan iki önemli sonuç doğurmuştur ki, bunlardan birisi 'ulus' denilen yeni bir toplum biçiminin tarih sahnesine çıkışı; diğeri ise, aydınlanma kültürünün yeryüzü ölçeğinde yaygınlık kazanmasıdır. Buna göre, denilebilir ki, ortaçağ boyunca toplumların birlikteliklerini sağlayan ve bunu koruyan 'müşterek din' ve bunun siyasal formu olan 'imparatorluk' biçimleri, yerlerini artık 'ulusal dil' ve 'ulus devlet' şekline bırakmaya başlamıştır.

Bilindiği üzere, 'ulus' kavramı Fransızca 'nation' kavramının karşılığı olarak kullanılmaktadır. Özellikle soyu ve dili aynı olan, uzun bir tarihsel kaderi paylaşan ve aynı toprak parçası üzerinde yaşayan fertlerden oluşmuş insan toplumunu ifade eden bu kavramın mazisi oldukça yeni ve modern ulus devletin tarihi ile eşzamanlıdır. Zira, 'Ulus' (nation) ve 'ulusalcılık' (nationalite) kavramlarına ilk olarak 1789 Fransız Devrimi'nden sonra yapılan 1791 Fransız Anayasası'nda rastlıyoruz. Bir sonraki yüzyılın başlarından itibaren Orta ve Doğu Avrupa'da, yirminci yüzyılın başlarından itibaren de Yakın ve Uzak Doğu'da yaygın bir kabul gören bu düşünce akımının tabii bir sonucu olarak da her ulusun siyasal tercihlerini belirleme hakkına sahip olduğu (self determination) düşüncesi doğmuştur ki, bu düşünce daha sonraları uluslararası bir kabule mazhar olmuştur. Bunun tabii bir sonucu olarak da bünyesinde farklı dil, din ve etnik özelliklere sahip toplulukları barındıran imparatorlukların dağılma dönemi başlamıştır.⁹

'Ulus' kavramını oluşturan unsurlar arasında en etkin değer 'dil' olunca, bu süreçte önce İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, sonra da Almanca gibi yerel dillerin 'ulusal kültür dilleri' olarak belirginleşmeye başladıklarını görüyoruz. Oysa ortaçağda bu diller sadece günlük anlaşma dilleri; yazılı belgeler de en fazla folklor sınırları içinde kalmış iken; kendisiyle felsefe, bilim ve edebiyat yapılan ortak kültür dili Latince idi. Daha çok dinsel bir eğitim ortamında öğrenilen bu dil âdeti bir kast dili niteliğinde olup sadece Kilise'nin kullandığı bir lisandı. Böyle olunca da okuma yazma halka kapalı kılınmış ve hatta gereksiz addedilmişti. Aydınlanmanın getirdiği bilgi demokrasisi ve kültür değerlerinin herkese ulaştırılması ilkesi ile ulusal dillerin aynı zamanda birer kültür dili olmaları âdeti zorunlu bir hâl almıştır. Çünkü Ortaçağ Latince'si gibi yabancı, üstelik bilgince-yapma bir dili herkese öğretmek çok zordu. Buna karşılık anadili bir kül-

8 Smith, Peter, *age.*, 1957, I/357.

9 Okandan, Recai G., *Umumi Amme Hukuku*, İÜHFY., İstanbul 1976, s. 685.

tür dili olgunluğuna vardırarak, en kolay ve en pratik yöntemdi. Çünkü anadil herkeste bir temel olarak vardı ve bu temelden hareketle oluşturulacak kavramlar düzenine yükselmek ise gayet kolaydı.¹⁰

Batı dünyasında üç asır boyunca sürdürülen bu çabaların meyvelerini vermeye başladığı XIX. yüzyıla gelindiğinde, İslâm dünyasının mümessili konumunda bulunan Osmanlı İmparatorluğu, temel kurumlarında yoğun bir yenileşme ve ıslahat arayışlarına başlamış; 'geri kalmışlık sorunu'nu aşmaya yönelik çeşitli kesimlerce ortaya konan farklı reçeteler üzerinde hararetle tartışmalar yapılmaktaydı. İşte 'dil', 'harf', 'yazı', 'tercüme' vb. eksenli tartışmalar da bu dönemde yoğunluk kazanmıştır. Tartışmaya katılanlar arasında ulusalcı kanadı temsil edenler, sorunu Batılılaşma projesinin esası olarak gördükleri 'ulusallaşma' talebi içinde ele alırlarken, ulema meseleye ait olduğumuz medeniyet dâhilinde kalarak birtakım ihya ve ıslahat ile problemin çözüleceğine inanıyordu.

Mesela, İslâm dünyasının geri kalışının en önemli sebebi olarak maarifsizliği, bunun sebebi olarak da miftah-ı maarif olan elif-bâ'nın eksikliğini gören Osmanlı uleması, Arap 'elif bâ'sının ıslahına şiddetle ihtiyaç olduğunu söylüyordu. Onlara göre alfabede herhangi bir değişiklik yapmadan bu problemi çözmek mümkündür. Nitekim Dr. Milaslı İsmail Hakkı'nın Arap harflerini değiştirmeden hareketleri kelime aralarına alarak basit bir ıslah ile Arap harflerini mileli ecnebiyenin harflerine müreccih bir hâle getirme çabası bu bağlamda ortaya çıkmıştır. Hatta bu projenin hayata geçirilmesine yardımcı olmak için 'Ta'mimi Maarif ve İslâhı Hurûf Cemiyeti' ile 'Yeni Yazıyı Öğretme Derneği' isimleriyle iki teşkilât bile kurulmuştu.¹¹

Ulemanın maarifsizlik probleminin çözümüne ilişkin olarak sunduğu bir diğer teklif ise, halk tarafından manasının anlaşılmasını sağlamak için Kur'an'ın bir an önce Türkçe'ye tercüme edilmesinin gerekliliği idi. Çünkü Arap olmayan müslümanlar Kur'an'ın manasını öğrenmek için büyük sıkıntılara maruz kalıyorlardı. Nitekim Milaslı İsmail Hakkı bu ihtiyacı ortaya çıkaran şartları şöyle aktarır:

"Fakat kitabımızın daha derin meselelerini öğrenmek isteyenlerimiz için Arap lisanında ve bu lisan ile yazılmış çeşitli ilimlerin tahsilini mecbur görmüşüz. Yakın zamanlara kadar bunlara itiraz edenler olmamış ve her ilim tahsil etmek isteyen, bu kaidelere riayetle bütün ömrünü Arap lisanını ve ulûmu arabîye denilen müdevvenâtın talim ve tahsiline hasır etmiştir. Ancak Garbın terakkiyatının nazarları biz-zarûre kendisine tevcih edecek derecede yükselmesi yalnız ulûmu arabîyenin tahsili ile iktifâ imkânını ortadan kaldırdığında evvelen her ikisinin cem'ine lüzum görülerek medrese tahsilini az-çok ikmal etmiş kimselerimizin ulûmu garbiyeyi de tahsil etmeleri muvafık görülmüş ve ilk zamanlarda bu sûretle iki ciheti câmi bir hayli zevât yetiştirilmişti. Fakat umûru dünyeviye ve münâsebâtı medenîye için ulûmu garbiyeyi tahsilin daha ziyade taammümü ve temasın tekessürü daha zarûri bir hâle

10 Macit Gökberk, *Tarihsel Arka Planı Bakımından Cumhuriyet Döneminde Bilim Dili*, 50. Yıl Konuşmaları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974, s. 121.

11 Sebilü'r-Reşâd, Cilt: 2, Sayı: 271, 20 Zilhicce, 1331, s. 175.

geldiğinden ulûmu arabiyeyi tahsil etmenin ihmali çoğalmış ve bunun neticesi olarak dinî işlerde cehl ve noksan nazarı dikkati celb bir hâl almıştır. İşte bu cehl ve noksan netâyicinin ilcâsıyladır ki, bir kısım kimseler tarafından manası anlaşılmayan sözlerin okunmasından bir faide hasıl olmayacağı ve binaenaleyh ihtiva ettiği ahkâm ve manayı doğru anlayabilmek için Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilmesi elzem bulunduğu ve zaten ecnebi lisanların çoğuna tercüme edilmiş olduğundan Türkçe'ye tercüme edilmesine hiç bir mani tasavvur edilmeyeceği beyan edilmektedir.

Diğer taraftan bir kısım zevât da Kur'an'ın Türkçe'ye tercümesine muânz bulunmakta ve ancak manasının tefsiri suretinde eda edilebileceğini savunmaktadır. Bu muârazanın en esaslı sebebi, tercümenin namazda ve namaz dışında aynen aslı olan Arapça yerine kâim olması istendiğine zâhib olunmasındandır. Fil-vâkıa, bu tercümeyi isteyenler arasında sırf manayı anlamak için isteyenler olduğu gibi, namazda, duada Arapça aslı yerine Türkçe'sinin okunması lüzumuna kâil olanlar da vardır".¹²

Milaslı İsmail Hakkı'nın zikrettiği bazı zevâtın birisi de İstanbul'da yaşayan Afgan kökenli Ubeydullah Efendi'dir. İttihatçı olduğu ileri sürülen bu zat, ulûmu ğarbiyeye gösterilen rağbet sonucu Arapça'nın önemli ölçüde ihmal edildiğini, bunun sonucu olarak da 'manası anlaşılmayan sözlerin bir fayda sağlayamayacağını, dolayısıyla hüküm ve manasının doğrudan anlaşılabilmesi ve hatta Hz. Peygamber'in risâletinin tamamlanabilmesi için Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilmesinin şart olduğunu hararetle savunuyordu. Ayasofya'da verdiği vaazlarını 'Kavmi Cedid-Kutubu'l-Mevâiz' adlı eserinde toplayan Ubeydullah Efendi, herkese Arapça öğretmenin imkânsızlığını ileri sürerek, hutbelerin Türkçe'ye çevrilmesi teklifinde bulunuyor, hatta tüm insanlara gönderilmiş olması hasebiyle Kur'an'ın tüm dillere çevrilmesinin farz olduğunu; kitabımızın asıl kutsiyetinin manasında bulunduğunu; lafzın kutsiyetinin ise ikinci derecede kaldığını; her ferdin dinî emir ve hükümleri kendi kitabından okuması hâlinde imanının yükseleceğini, böylece şer, fesat ve dinsizlik revacının da azalacağını savunuyordu.¹³

Ulemâ problemin köklü bir maarif ıslahı ile çözümleneceğini savunurken, aklî tekevvünlerinde garbın daha müessir rol oynadığı ulusalcı kesim ise, geri kalmışlıktan kurtulma projelerini ulus bilinci temelinde yükselme trendini yakalamış bulunan ileri toplum tipleri modeline bina ederek savunuyorlardı. Buna göre ilerleme ve yükselmenin yegâne yolu 'uluslaşmak'tan geçiyordu. Batı dünyasıyla yakın fikrî münasebetler içinde bulunan ulusalcı-batıcı kalem erbabının savunduğu bu teze göre, yapılması gereken en öncelikli iş, lisanî kapitülasyona son vermek, dili halkın anlayacağı düzeyde sadeleştirmek ve böylece halkı aydınlatmaktır. Nitekim 1860 yılında çıkardığı Tercümân-ı Ahvâl gazetesinin ilk sayısında Şinasi, gazete çıkarmadaki maksadını: "Umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede işbu gazeteyi kaleme almak mültezem ol-

12 Milaslı İsmail Hakkı, *Kur'an'ın Tercümesi Meselesi*, S.R., Cilt: 15, Sayı, 390, Yıl: Cemâziyel Evvel, 1337, s. 447-8.

13 Ubeydullah Afgani, *Kavm-i Cedid*, s. 121'den aktaran, Altuntaş, Halil, *Kur'an'ın Tercümesi ve Türkçe Namaz Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 59-60.

duğu makam münasebetiyle daha şimdiden ihtar olunur".¹⁴ cümlesiyle ortaya koymuştu. Kısacası, Osmanlı yönetiminin son yıllarında revaç bulan dil hareketinin Türkçülük akımı ile başladığını açıkça izlemek mümkündür. Nitekim "lisanî kapitülasyon" terimini ilk olarak kullanan kişi bu akımın mimarı Ziya Gökalp olmuştur.¹⁵ Gökalp'in nihayette ulaşmak istediği hedef ise, din dilini Türkçeleştirmektir. Çünkü, fikrî temellerini bu tarihlerde oluşturduğu; ancak uygun toplumsal vasatı bulamadığı için ertelediği ve daha sonra 1923 yılında Ankara'da yayımlayacağı 'Türkçülüğün Esasları' isimli kitabının 'Dinî Türkçülük' bölümünde şunları söylüyordu:

"Dinî Türkçülük, din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması demektir. Bir millet dinî kitaplarını okuyup anlayamazsa, tabiidir ki, dinin hakiki mahiyetini öğrenemez. O hâlde dinî hayatımızda daha büyük bir vecd ve inşirah vermek için gerek-tilavetler müstesna olmak üzere- Kur'an-ı Kerim'in ve gerekse ibadetlerle ayinlerden sonra okunan bütün dualarla münacatların ve hutbelerin Türkçe okunması lazım gelir".¹⁶

Keza Gökalp, Türkçe ibadet meselesi de dâhil 'dil davası'nı İttihat ve Terâkki partisinin en önemli siyasi ve kültürel hedeflerinden biri olarak görüyordu. Zaten İttihat ve Terakki fırkasının iktidara gelir gelmez yaptığı ilk işlerden birisi de 'dil' alanında yeni bir politikayı icrâya koymak olmuştur. Ancak bu partinin iktidarda kaldığı yıllarda sürdürdüğü 'millî dil' politikası başta Araplar olmak üzere Türk olmayan müslüman unsurlar arasında büyük bir endişe yaratmıştı. Arapları Osmanlı idaresinden koparmak için düzenlenen dış kaynaklı tezgâhların yanısıra İttihatçıların Arapça'yı dışlayıcı politikaları da bu süreci hızlandırmıştı. Nitekim İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesi (Temmuz 1912) üzerine iktidara gelen Muhtar ve Kâmil Paşa kabineleri ile Arap eyaletlerinin temsilcileri arasında yapılan yeni anlaşmalar sonucunda Bâbîali dil politikasında yeni değişikliklere gitmek zorunda kalmış ve; 'bundan böyle Arapça'nın okullarda öğretilmesine ve idarî mekanizmanın bazı şubelerinde kullanılmasına izin verilmişti'. İttihat ve Terakki'nin Arapça aleyhine gittiği dil politikasının Arap dünyasında uyandırdığı tepki öylesine ürkütücü boyutlara ulaşmıştır ki, İttihat ve Terakki'nin yayın organı konumunda olan ve çağdaşlaşmanın başlıca sözcülüğünü üstlenmiş bulunan dönemin Tanin Gazetesi, biraz da yaklaşan Birinci Dünya Harbi'nin tesiriyle, İttihatçıların Arapça aleyhine gittikleri dil politikasını şiddetle eleştirmekten geri kalmamıştı: Meselâ 21 Nisan 1913 tarihli Tanin Gazetesi'nde Babanzâde İsmail Hakkı, "Arapça ve İslah" başlıklı makalesinde şunları söylüyordu:

"Nasıl oluyor da Türkiye gibi müslüman bir devlet kendi dininin dili olan Arapça'ya sırt çevirebilir? Arapça'ya karşı düşmanca davranmak, İslâmîliğe karşı düşmanca davranmak anlamına gelmez mi? Arapça'yı Kur'an'ın ve Peygamberimizin dili olduğu için severiz.

14 Şinasi, *Tercümânı Ahvâl*, Sayı 1, Yıl: 1, s. 1.

15 Melih Cevdet Anday, *Dilimiz Üzerine Konuşmalar*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1975, s. 54

16 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Kitap Sevenler Kurumu İlmî Türkçülük Yayımı, İstanbul 1939, s. 135.

Severiz, çünkü İslâm uygarlığı ile Arapça bölünmez bir bütündür ve Arapça'ya sırt çevirmek 1300 yıllık eğitim ve uygarlığa sırt çevirmek demektir...."¹⁷

Anlaşılan odur ki, asıl niyet İslâm'da protestanist bir reform husule getirmekti. Fakat bunu açıkça dillendirmek için uygun bir zemin bekleniyordu. Nitekim daha sonraki yıllarda bu zemin yakalandığında bu niyet de açıkça dile getirilecekti. Meselâ 1966 yılında yayımladığı Ziya Gökalp isimli eserinde asıl niyetin bu olduğunu açıkça söyleyecek olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu; Avrupa'da kalkınmanın demokrasi ile, endüstri ile, hatta okullarla değil, başta din olmak üzere dille, sanatla başladığını; XVI. yüzyılda Luther'in İncil'i ana dile çevirmesiyle birlikte halk arasında yayılan İncil dilinin milli edebiyatı doğurduğunu, milli edebiyatın siyaseti etkileyerek milli devletin doğduğunu, milli devletin de ekonomiyi etkileyerek endüstrinin canlandığını, endüstrinin de kişilik ve özgürlük kültürünü oluşturduğunu, bunun da halkın yönetimi anlamında demokrasi rejimini yarattığını savunarak, dinî alanda yapılmak istenenin ne olduğunu açıkça dile getirmişti. Ona göre milletçe kalkınmaya demokrasi ile değil; din ile başlanmalıdır; "Din ile kalkınmak ise, zaten 'din kitabının ana dile çevrilmesiyle' olacaktır." diyecekti.¹⁸

Batıdaki Protestanlığın bir model olarak takip edildiğini açıkça ortaya koyan bir başka örnek, Ziya Gökalp'in yakın çevresinden olan Hamdullah Suphi'nin Ankara Muallimler Mektebi'nde yaptığı 'Milliyet Düsturları' başlıklı konferansındaki şu sözleridir:

"Efendiler!.. Milliyetin doğmasında son derece yardımcı dokunmuş bir hareket vardır ki, buna 'Dini İslah' namını verirler. Bazı Alman düşünürleri çok haklı olarak 'Dini İslah hareketleri, Milliyet devrinin başlangıcıdır' diye savunurlar. 'Reformasyon' adı ile anılan bu verimli büyük hareket Türklerin ne kadar nazarı dikkatlerini çekse yeridir. Çünkü inanıyorum ve savunuyorum ki, gereksiz ölçüde uzayan buhranlardan bir keşmekeşten sonra biz de dönüp dolaşıp bu reformasyon hareketini incelemeye ve ondan çıkabilecek derslerden yararlanmaya muhtaç olacağız. Avrupa milletlerinin uyanmasına büyük ölçüde yardım eden bu din hareketi Protestan milletlerin Roma ile ilişkilerini kesmeye sebep oldu. Kiliselere ana dilleri girdi. Çünkü Allah'ın Latince'yi Almanca'dan, İngilizce'den daha iyi anladığına veya daha fazla sevdiğine dair bir iddianın gülünç olduğunu anladılar ve dine sadelik getirdiler. Papazlığın bir dünyadan kopma hayatı olmasına son verdiler. Bu hareket içinde bizi en fazla ilgilendirecek olan, kuşkusuz, 'Anadilin mabede girmesi'dir'".¹⁹

Kanke'nin 'Siyasî tarih ile Kilise tarihi birbirinden bağımsız ele alınamaz' sözünü, Türkiye'de özellikle Tanzimat'tan sonra takip edilen Batılılaşma projesi ile Kur'an'ın Türkçe'ye çevirisi arasındaki kurulan zorunlu bağının doğruluğuna bir delil olarak aktaran Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ise, tezini ilk Kur'an çevirisinin²⁰ Tanzimat'ın ilân ta-

17 Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki*, 1908-1914 (Jön Türkler), Çev. Nuran Ülken, Serder Yay., İstanbul 1970, s. 202-4.

18 Cündioğlu, *age.*, s. 226.

19 İsmet Bozdağ, *Kültür İhtilalimiz*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1999, s. 194-8.

20 Müellifin isim vermediği bu tercüme, muhtemelen Debbağzâde Âyıntabi Muhammed'in 4 cilt halinde 1841-42 yılında Kahire'de yayımlanmış bulunan, *Terceme-i Tefsir-i Tıbyân* isimli eseridir.

rihi olan 1839'dan sadece iki yıl sonra, yani 1841 tarihinde yayınlanmış olmasıyla ispata çalışır. Bu süreç II. Meşrutiyet'ten sonra daha hızlı bir trend yakalamış; o dönem gazete ve dergilerinde en ağırlıklı konuların başında Türkçe Kur'an çevirisi ve Türkçe ibadet meseleleri yer almıştır.²¹ Aktarılan bilgelere bakıldığında anlatılmak istenen mefhum gayet açıktır: 'milletlerin uyanması' için 'din dili' üzerinde protestanist bir reformun zarureti. Bu reformun varacağı son nokta ise, 'anadilin mabede sokulması'na kadar dinî alanın tümünün ulusal renk ile boyanmasıdır. Zaten Vatan adlı şiirinde Gökalp bu ülküyü: "Bir ülke ki camisinde Türkçe ezan okunur"²² diye başlayan meşhur dizelelerinde seslendirmişti.

Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları ile bir süre kesintiye uğrayan bu tartışmalar Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte yeniden başlamış ve 1924-38 yılları arasında yapılan bir dizi devrimle dinî alanın ulusallaştırılması projesi fiilen tamamlanmıştı. 1931 yılı Ramazan Bayramı'ndan önce Kadir Gecesi uygulamaya konulan yasalarla; tekbir, ezan, kâmet, salâ, hutbe ve namazların Türkçe okunması ve camilerin yeniden düzenlenmesi başta olmak üzere birtakım değişiklikler fiilen hayata geçirilmişti.²³ Ezan ve kâmetin Türkçe okunmasıyla yetinmeyen Dâhiliye Vekaleti Makamı'nın uyarısı üzerine salâ ve tekbirlerin de Türkçeleştirildiğini bildiren Diyanet İşleri Reis'liği Tahrirat Müdüriyeti'nin 730, 265 sayı ve 6.3. 1933 tarihli tamimde yer alan şu cümleler işin hangi boyutlara ulaştığını gösterir: "Öz dilimizde her tarafta Türkçe ezanın okunduğu minarelerde Arapça salâtü selâm ahenksiz düşeceği gibi, *Hükümet-i Celile'nin takip buyurduğu maksad-ı millîye* uygun gelmediğine binâen, İstanbul'daki erbâb-ı ihtisas ile bil-muhâbere bâlâyâ yazılan üç sûret ile Türkçe tekbir gönderilmiştir..."²⁴ Bu durumu, "Öz dilini her şeyin üzerinde tutan Türk bir kelimesini bile anlamadığı yabancı dilleri bırakarak ibadetini de kendi diliyle yapmak kararını vermiş, ezan, kâmet ve hutbe bütün memlekette Türkçe yapılmaya başlanmıştır."²⁵ sözleriyle kutlayan Beşim Atalay, 'en önemli mesele' olarak gördüğü Türkçe ibadet tartışmasına bilimsel (!) bir kesinlikle son noktayı koyarak; 'millileşmeyen dinlerin yaşama imkânına sahip olamayacakları, millî bir şekil almadıkça dinlerin hiçbir fayda vermeyecekleri ve böyle dinlerin ufak bir sarsıntı ile yerlerini başka dinlere bırakacakları' iddiasında bulunmaktaydı.²⁶ Böylece, Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesinde ısrar eden ulusalcıların asıl maksatlarının 'Kur'an'ın halk tarafından kolaylıkla anlaşılmasını' sağlamaktan ziyade, dinî sahayı ulusal bir yapıya kavuşturmak olduğu iyice tebeyyün etmişti.

Halbuki, Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesi hâdisesi sadece XIX. ya da XX. yüzyıla has bir durum olmayıp, Türklerin İslâmiyeti kabul ettikleri en erken tarihlere kadar uzan-

21 Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Yazı Devrimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 194.

22 Gökalp, Ziya, *Yeni Hayat*, s. 11.

23 Osman Ergin, a.e., V/1620 vd.

24 Halil Altuntaş, a.e., ek 4.

25 T.D.K. *Cumhuriyetin Onuncu Yıl Rehberi*, 1923-33, s. 194.

26 Atalay, Besim, *Türk Dili ile İbadet*'ten aktaran Altuntaş, s.120-121.

maktaydı. Hatta Türklerin Uygur alfabesini bırakıp Arap alfabesini kullanmaya başlamadan önce telif ettikleri bazı dinî kitaplarda bile bazı ayetlerin Uygur alfabesi ile Türkçe'ye çevrildiğini biliyoruz ki, bunlardan birisi de Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki tarafından telif edilen 'Atabetü'l-Hakayık' isimli meşhur eserdir.²⁷ Başlangıçta 'Tefsirli Tercümeler' ve 'Satır-Arası Tercümeler' şeklinde yapılan bu çeviri hareketi; Selçuklular, Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar dönemi boyunca da süregelmiştir. Nitekim bugün İstanbul, Tahran, Londra, Leningrad, Petersburg, Dresden, Cezayir, Leiden, Münih, Berlin, Vatikan ve Viyana gibi merkezlerdeki kütüphanelerde çok sayıda özel veya anonim Türkçe el yazması Kur'an tercüme ve tefsirleri bulunmaktadır.²⁸

Nitekim dinî alanda yapılan bu değişimlerin 1789 Fransız Devrimi'nin basit bir taklidi olduğunu belgelerle ortaya koyan Osman Ergin de, meselenin arka plânındaki maksadın mabed dilini Türkçeleştirmek olduğunu açıkça belirtmişti: "*Zaten Türkçe Kur'an vardı ve bu yeni olmuş bir şey de değildi. Olacak yeni bir şey vardı, o da Türkçe Kur'an ile namaz kılmak meselesiydi*".²⁹ Bundan dolayıdır ki, tepkiler de dinin bütününü millileştirilmesine yönelik talep ve çabalara ilişkin olmuştur. Zaten gerek Türkiye'den gerekse Mısır'dan tercüme muhaliflerinin asıl endişesi ve itirazı da Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesine yönelik değil, tercümenin orijinal metin yerine konularak ibadet dili olarak kullanılmasına ilişkin olmuştur. Tercüme aleyhtarlarının bu tespitleri yanlış değildi. Mesele, ulusallaşma projesini, en önemli evresi olan dinî alandaki problemleri çözerek tamamlamaktı. Zaten 1930'lu yıllara gelindiğinde bu durum, Esat Bozkurt'un şu ifadelerinde olduğu gibi, açıkça dile getirilmiştir:

*"...Reforma zamanında halk dili ruhların hayatında derin kökler salar. Bu sûretle millî dil yeniden ele geçen imanın dili olur. Kilise gibi evrensel olan Latince yerini milli dile bırakır. Reformacılar halka kendi dili ile hitap ederler. Halk da kendi dili ile söyler. Bu, İncil'in millileştirilmesidir. Luther de böyle yaptı. Atatürk de böyle yaptı ve Kur'an Türkçe oldu."*³⁰

Bu ifadelerde dikkat çekici diğer bir husus ise, millî dil ile 'yeniden ele geçen iman' arasında bir ilişki de kurulmaktadır. Demek ki, olay sadece dil ile sınırlı kalmamakta; dinî inanç noktasında da bir yenilik talep edilmektedir. Bu talebin ne olduğu ise, daha sonraki gelişmelerde okunabilecektir.

27 Hamidullah, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleri*, İstanbul Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul 1965, s. 6.

28 Kur'an-ı Kerim'in en eski Türkçe yazma tercümeleri için bk. Zeki Velidi Togan, *Kur'an ve Türkler*, İstanbul 1971; Abdulkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Basımevi, Ankara 1961; Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1965, *Türkiyat Mecmuası XIV*'den ayrı basım; Muhammed Hamidullah ve Macit Yaşaroğlu, *Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1965; Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an Nedir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1967; *Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, Haz. Ahmet Topaloğlu, (Önsöz), Milli Eğitim Basımevi, 1976; Osman Kesicioğlu, *Kur'an Tarihi*, Nebioğlu Yay., İstanbul ts.

29 Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1943, V/1600.

30 Bozkurt, Esat, *Atatürk İhtilâli*, Burhanettin Matbaası, İstanbul 1940, s. 313.

Türkiye’de bunlar olup-biterken, konu üzerinde daha yoğun ilmî tartışmaların yaşandığı yer Mısır’dı. Mısır’da Muhammed Ferid Vecdi ile Ezher Şeyhi Mustafa el-Merağî tercüme hareketinin lehinde, Şeyhu’l-İslâm Mustafa Sabri ile Reşit Rıza da aleyhinde yer alanların önderliğini ve sözcülüğünü yürütüyorlardı. Konuyla ilgili yapılan teliflere bakıldığında³¹ Türkiye’de olan biten bu tartışmanın Mısır’daki yankısının boyutlarını takdir etmek mümkündür. Tercüme taraftarları, meseleyi; İslâmî ilimler geleneği içindeki yeri ve çağdaş ihtiyaçlar şeklinde ikili bir zaviyeden ele almışlardır. Meselenin geleneksel dayanaklarını Ebu Hanife’nin Arapça bilmeyenlerin namazda Farsça okuyabileceklerine dair fetvası ve ilgili tartışmalar ile kelâmcıların, “Kur’ân Allah’ın kelâmı olup, hadis değildir” ekseninde ele aldıkları lafzî kelâm ile nefsî kelâm şeklindeki ikili ayırımlar oluştururken; çağdaş ihtiyaçlar olarak da Kur’an okuyanın namazda okuduğunu anlamasının gerekliliği; Kur’an’ın Arap olmayan müslüman milletler nezdinde tercüme edilmiş metinleriyle temsil edilme zarureti; tercüme yasaklamanın İslâm için diğer kutsal kitaplarla rekâbet sahasından bir kaçış ya da korkaklık sayılma endişesi ve Kur’an’ı Arapça ile sınırlamanın İslâm’ın evrenselliği ile çelişeceğine dair iddialar oluşturuyordu.³²

Tercüme hareketinin muhaliflerinin Türkiye’deki Kur’an tercümesi meselesine yönelik eleştirileri ise özetle şöyledir: Bu hareketin namazda okunanı anlayıp-anlamamakla ilişkisi yoktur, çünkü bu hareketin fikrî ve siyasî önderliğini yapan zevâtın zaten namazla herhangi bir ilişkileri mevcut değildir. Ayrıca Kur’an’ı Türkçe’ye çevirmedeki niyet Türk milletinin onu anlamasını temin etmek değildir; çünkü bunu temin edecek birçok Türkçe tefsir mevcuttur. Şayet Türk milletinin Kur’an’ı anlamak gibi bir istekleri olmuş olsaydı, bu amaçla yazılmış nice Arapça-Türkçe tefsirlerin tedrisatını iptal için bütün medreseler ilga edilmezdi. Demek ki, bu proje ile hedeflenen şey, İslâm’dan daha kolay kurtulmalarını temin için Türk milletinin kendisini, dilini, aklını ve vicdanını Arapça’ya ait olan her şeyden temizlemektir. Dolayısıyla bu çağda İslâm’a karşı işlenen en zararlı şey, Kur’an’ın başka dillere çevrilmesine yönelik çağrıdır. Çünkü böylece müslümanların tercüme ile yetinerek Kur’an’a ihtiyaçları kalmamış olacaktır. Öte yandan, Kur’an’ın Arapça oluşu müslümanlar arasındaki vahdeti temin etmeye yönelik en pratik ve etkin yol iken, onun farklı dillere çevrilmesi bu vahdeti ortadan kaldırır, en azından vahdet bağlarını zayıflatır. Son asırda Kur’an’ın başka dillere tercümesine yönelik yoğun talepler Avrupa’nın müslümanlara karşı yürüttüğü siyasal, kültürel ve uy-

31 Ferit Vecdi, *el-Edilletu’l-İlmiyye ‘alâ Cevazi Tercemeti Maani’l-Kur’an ile’l-Luğati’l-Ecnebiyye*; Şeyhu’l-İslâm Mustafa Sabri, *Mes’ele Tercemeti’l-Kur’an*; Muhammed Şakir, *el-Kavlü’l-Fasl fî Tercemeti’l-Kur’ani’l-Kerim*; M. Hasaneyn Mahluf el-Adevî, *Risaletün fî Hükmi Tercemeti’l-Kur’ani’l-Kerim ve Kiratihâ ve Kitabetihâ bi Çayi Luğati’l-Arabiyye*; Mahmud Şeltut, *Tercemetü’l-Kur’an ve Nusûsu’l-Ulemâ fihâ*; Mustafa el-Merağî, *Bahsun fî Tercemeti’l-Kur’ani’l-Kerim*; M. el-Hader Hüseyin, *Naklu Maani’l-Kur’an ile’l-Luğati’l-Ecnebiyye*; İbrahim el-Cibali, *el-Kelâm fî Tercemeti’l-Kur’an*; Muhammed Süleyman, *Hadesu’l-Ehdas fî’l-İslâm el-Akdem ‘alâ Tercemeti’l-Kur’an*; Mustafa eş-Şatır, *el-Kavlü’s-Sedid fî Hükmi Tercemeti’l-Mecid*; Muhammed b. Hasan el-Hacevî, *Tercemetu’l-Kur’ani’l-Kerim*.

32 Şarkavi, M. İffet, *el-Fikru’d-Dinî fî Muvaceheti’l-Asr, Dâru’l-Avdeh*, Beyrut 1979, s. 181.

garlık mücadelesinin bir sonucudur. 'Uluslara bölünerek fırkalara ayrılmak bize güzel göründü ve zannettik ki, bu tarzda her ulus için bir hayat vardır; oysa bunda hepimiz için ölümden başka bir şey yoktur.' diyen Reşit Rıza, daha sonra hem Arapça'nın hem de Kur'an'ın sahip olduğu dilsel üstünlükten dolayı başka bir dile tercüme edilmesinin zaten imkânsız olduğunu ve böyle bir tercümenin ise, Kur'an sayılamayacağına dair birtakım aklî ve nakli deliller sayar.³³

Osmanlı'nın son Şeyhu'l-İslâm'ı olması ve Türkiye'den Mısır'a iltica etmesi ve olayın arka plânından haberdar olması hasebiyle, meseleyi daha iyi tahlil eden Mustafa Sabri Efendi ise, eleştirilerine, kullandığı 'tercüme' kelimesiyle Kur'an'ın manasını anlamaya yardımcı olan tefsirî tercümeyi değil, namazda ve sair yerlerde Kur'an yerine geçecek tercüme üzerinde durduğunu belirterek başlar.³⁴ Aslı yerine geçirilme davası güdülmeyen her tercümenin kısa bir tefsir kabul edildiğini ve tabiatıyla böyle bir tercümenin caiz olduğunu³⁵ belirten müellif, insanların yanında diledikleri zaman başvuracakları ve kısa bir tefsir gibi mütalâa edecekleri bir Kur'an tercümesinin bulunması gerektiğini vurgular; ancak, bu tercümeyi Kur'an olarak kabul etmemeleri ve onu namazlarda, mescitlerde, toplantılarda ve evlerde Kur'an yerine okumamaları gerektiği şartını da ilave eder.³⁶ Türkiye'de sarfedilen gayretlerin, 'Kur'ân'ın mana ve ahkâmından sonra nazmına da şiddetli bir darbe vermeye yönelik olduğunu,³⁷ araştırma ve tartışma masasına getirilmesi gereken asıl meselenin Kur'an'ı Kerim'in hükümetin emriyle tercüme edilerek namaz ve sair yerlerde bu tercümenin aslı yerine ikamesi talebi olduğunu³⁸; meselenin fikhî ve kelâmî bir çerçevede ele alınmasının ise safdillik olacağını, meselenin istihdaf edilen yeni uygarlık tercihi projesinin tamamlayıcı bir unsuru olduğunu; böylece Batılılaşma sürecinin hızlandırılmak istendiğini sıkça dile getiren Mustafa Sabri, 'böyle bir tercüme ile hedeflenen şeyin Kur'an'ı Türklere yaklaştırmak değil, aksine Türkleri Kur'an'dan uzaklaştırma amacına matuf olduğuna inanmaktadır.'³⁹

İşte Merhum Elmalılı'nın 'tercüme' yerine 'meâl' kavramını kullanmaya başladığı yıllarda gerek Türkiye'de ve gerekse Mısır'da yoğun bir gündemle tartışılan tercüme meselesi ana hatlarıyla böyle bir manzara arz etmekteydi. Bilindiği üzere 1925 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçe müzakereleri esnasında yapılan tartışmalardan sonra mevcut Kur'an tercümelerinde tahrife varan birtakım hatalar bulunduğu hususu yetkililerce dile getirilince, ilgili celsede bu tür tahrifat ve İslâm aleyhine yapılan neşriyata cevap niteliği taşıyacak yayınlar yapmak üzere 214. fasla sekizinci madde olarak 20.000 T.L. ilave ve tahsisi teklif edilmiş ve Genel Ku-

33 Reşit Rıza, *Menar*, IX/298, 338.

34 Mustafa Sabri, *Kur'an Tercümesi Meselesi*, Çev. S. Çelik, Bedir Yayınevi, İst. 1993, s. 15.

35 Age., s. 119.

36 Age., s. 27.

37 Age., s. 35.

38 Age., s. 106.

39 Age., s. 149.

rul'da kabul edilmişti. Bunun üzerine Kur'an tercümesinin Mehmet Akif, tefsirinin ise Elmalılı tarafından yapılmasına karar verilmişti.⁴⁰

Ancak ta Sırâtı Müstakîm dergisinin çıktığı yıllardan (1324/1908) beri arkadaşları tarafından kendisinden ısrarla istenen Kur'an'ı tercüme etmek gibi imkânsız bir vazifeyi ifa edemeyeceğini söyleyerek bu işten kaçınan Akif, Elmalılı Hamdi'nin yazılacak şeyin sadece "meâl" olacağını, hükümetin de bunu kabul edeceğini söylemesi üzerine ikna olmuştu. O zamanlar yazmayı düşündüğü 'Kurtuluş Savaşı Destanı' projesinden vazgeçerek, kendisine tevdi edilen Kur'an meâli'ni hazırlamak üzere Mısır'a giden Akif, bu zorlu işi ifa etmeye çalışırken, Türkiye'de ise, dinî alanda çok köklü devrimler yapılmaya başlanmıştı.

Türkiye'de olan-bitenleri dili bağlı suskun bir vatan cüdâ olarak izleyen Akif, Kur'an'a yakışan bir ciddiyet, özen ve emekle tamamladığı meâlini bir türlü teslim etmeye cesaret edememiş; sonuçta aldığı avansı iade ederek yapılan sözleşmeyi feshetmiştir. Yaklaşık on yıl boyunca (1926-36) onca emekle hazırladığı meâlini elinden cehren alınma ihtimalini düşünerek Mısır'da çok güvendiği bir dostuna bırakıp gelmesi ve sonra da yakılmasını istemesinin elbetteki çok önemli bir nedeni olsa gerektir. Bu neden neydi? Gerçekten hazırladığı meâli beğenmemiş miydi? Arap harfleriyle hazırlanmış olduğu meâlin hükümet eliyle Latin alfabesine çevrilerek neşredilmesinden mi korkuyordu?⁴¹ Yoksa meâlin Kur'an yerine ikame edilerek ibadet dili olarak kullanılması endişesi mi taşıyordu? Yahut telafisi imkânsız bir mahrumiyeti mucip bu 'önemli neden' bunların toplamı mıydı? Bizleri Türkçe'nin şaheseri olmaya en layık bir Kur'an meâli'nden mahrum bırakmış olması hasebiyle politikanın basireti yok edici hırsların yol açtığı kayıpların boyutunu takdir etmek amacıyla hatırlatma gereği duyduğum bu hikâyeyi gelin Akif'in en yakın sırdaşı Eşref Edip'ten dinleyelim:

"Merhum, Mısır'dan avdetinde tercemeyi orada bir zata⁴² bırakmış, "ben sağ olur da gelirim noksanlarını ikmâl eder, ondan sonra basarız. Şayet ölür de gelmezsem bunu yakarsın!" demiş... Ben Mısır'da iken bu hususta kendisinin fikri şu idi: Bir kere daha okuyup tashih etmek, notlarını ilâve etmek, ondan sonra ilmî bir heyet tarafından tetkik edilmek, lazım gelen bazı ayetlere not şeklinde muhtasar birer tefsir ilâve etmek, Mevlânâ Mehmed Ali'nin İngilizce Kur'an tercemesi gibi bir tarafa Kur'an'ın asıl metnini, bir tarafa da tercemesini, altına da şerh ve tefsirini yazmak; sonra gayet nefis bir şekilde ipek kâğıda bastırmak... Hattâ bunun çok nefis olması için Londra tab'ını düşünüyordu.

Fakat sonraları burada ibadetlerde bir inkılap yapmak, namazlarda Kur'an yerine Türkçe tercemesini ikame etmek cereyanları başlayınca⁴³ Akif'in zihni alt üst oldu:

40 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, XIV, (1341), 261'den aktaran, Altuntaş, s. 98.

41 Erişirgil, Emin, *İslâmcı bir Şairin Romanı*, Türkiye İş Bank. Kül. Yay., Ankara 1986, s. 389.

42 Bu zat, Türkiye'den Mısır'a gidip yerleşmiş, Âkif'in büyük güvenini kazanmış, yüksek bir seciye ve karakter sahibi Yozgatlı İhsan Hoca'dır.

43 Bu cereyanların başladığı tarih 1931 yılına rastlar. Bu tarihte tekbir, ezân, kâmet, sâlâ, hutbe ve namazların Türkçe okunması, heykel yasağının kaldırılması ve camilerin yeniden düzenlenmesini de içe-

- Benim tercemeyi bunun için mi istiyorlar? diye endişeye düştü.

Filhakika devrimciliğin o taşkın ve azgın devirlerinde mabetlerde Kur'an yerine Türkçe tercemesini ikame etme hareketleri başlamıştı. Birtakım hânende hafızlar camilerde Kur'an yerine tercemeleri aynı makamla okumağa yeltenmişlerdi. Hele intihab ettikleri terceme baştan başa yanlışlarla, tahriflerle dolu olan Cemil Said'in Fransızca'dan tercemesi olduğu için, çok yakışsız ve saygısız bir şey olmuştu... Bir kaç gün devam eden bu hareket, gönüllerde, vicdanlarda derin üzüntüler hasıl ettiği, hânende hafızlar da müslüman halkın imanları, mukaddes hisleri üzerinde oynamanın uygunsuzluğunu anlamış oldukları için bu teşebbüsten vazgeçildi...

Bu bir deneme idi, başanılmış olursa namazlarda da Türkçe tercemeler okunacaktı. Bu sûretle Kur'an yerine Türkçe tercemeler tamamiyle kâim olmuş olacaktı. Bu teşebbüste bulunanlar, Hristiyan dininde Luther'in yaptığını müslümanlıkta tatbik etmek istiyorlardı. Yalnız şu farkla ki Luther bir din adamı olduğu hâlde burada bu devrimin müteşebbisleri siyasî adamlardı. Bu çok cüretli teşebbüsün akâmete uğramasında muhtelif sebepler vardı. Bu sebeplerin başında ortada müslüman halkın itimâd edeceği iyi bir terceme olması gerekiyordu... O hâlde doğruluğuna müslüman halkın itimâd edeceği bir terceme olursa bu işin, dinin temelinde yapılmak istenilen bu korkunç ve feci inkılabın yürümesi imkân dâhiline girebilirdi. Bu devrimle âlâkalılar dediler ki: "Akif'in tercemesi var ya, onu alalım. Onun doğruluğuna bütün müslüman halkın itimadı var. Camilerde, namazlarda o okunursa kimse bir şey diyemez, sesini çıkaramaz. Bu iş olur biter... İşte Akif buna muttali olunca dehşet içinde kaldı:

- Meğer ben Rabbime karşı ne büyük hata işliyormuşum! Ne büyük isyanda bulunuyor muşum!... Ben dinime hizmet için Kur'an'a hizmet için bu ağır işi üzerime almıştım. Kur'an kalkacak, benim tercemem onun yerine kâim olacak, kıyamete kadar müslümanlar bana lânet edecek!... Bu, nasıl olur? Akif, sen bu oyuna nasıl alet olursun?... diye düşünmeye başladı, çok ızdıraplı zamanlar geçirdi. Nihayet eserini yakmaya karar verdi. Ancak ondan sonra vicdanı sükûn buldu, imanı sarsıntıdan masun kaldı.

Akif bunu kimseye söylemedi, yalnız pek yakınlarına ihsâs etti..."⁴⁴

Akif, dünyada fazlasıyla hak ettiği ancak karşılığında sadece cefâ gördüğü o verimli ömrünün mükâfâtını görmek üzere 1936 yılının sonuyla birlikte dünyaya veda ettiğiinde, Elmalılı Hamdi, omuzlarındaki bârın ve boynundaki vebâlin ne olduğunun bilinci ile ilim ve kültür dünyamızın en nadide tefsirini tamamlamış, ayrıca Akif'e tevdi edilen meâl işini de kendisi üstlenmişti. Ancak o iktidarın siyasal hedeflerine alet olma şuur ve iradesini ta işin başında ortaya koyarak siyasetin kendisinden boşuna beklenmesi içine girmemelerini âdeta ihtar etmişti: "Bazılarını da duyuyoruz ki 'Kur'ân Tercümesi' demekle iktifa etmiyor da 'Türkçe Kur'an' demeye kadar gidiyor. Türkçe

ren bir takım değişiklikler yapılmıştır. (bk. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1943, V/1620 vd.)

44 Eşref Edib, Mehmed Âkif, Sebilurreşâd Neşriyatı, İstanbul 1380/1960, s. 199-202; Fahri Kutluay, *Aydınlatılan İki Mühim Mesele: M. Akif Mısır'a Niçin Götürmüş ve Hazırladığı Kur'an-ı Kerim Tercümesini Buraya Niçin Getirmemiştir?* S. R., IV(1951)/99, 375.

*Kur'an mı var behey şaşkın!*⁴⁵ diyerek Kur'an Tercümesi ve Türkçe Kur'an gibi sözlerin anlamsızlığını ve yanlışlığını şiddetle ortaya koyarak, yapılacak işin sadece Kur'an'ın manasını mümkün düzeyde Türkçe'ye aktarmak anlamında "meâl" sözcüğü ile ifade edilebileceğini hattı hareket olarak vaz etmiştir. Ona göre, Kur'an'ın tercümesi demek bire bir harfî tercüme demektir. Harfî tercümenin aslın anlamına bütünüyle uygun olması için ise, sarahatte, delâlette, icmâlde, tafsilde, umûmda, hususta, ıtlakta, takyitte, kuvvette, isabette, üslûbu beyânda, ilimde ve fende asıl dile eşit olmalıdır⁴⁶ ki, böyle bir tercüme Kur'an için muhaldir. Öyle ise, yapılacak iş sadece Kur'an'ın meâli olacaktır. İşte ilk defa Merhum Elmalılı tarafından kavramsal⁴⁷ bir anlamda kullanılmaya başlanan 'Kur'ân meâli' geleneğinin oluşumu ile hem iktidarın beklentisi boşa çıkmış hem de yıllardır üzerinde yoğun tartışmalar yapılan bir problem ilmî tarza yakışır şekilde bir çözüm şekli bulmuştur.

Sonuç olarak, Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesi üzerinde yaklaşık bir buçuk asırdır yapılan bunca tartışma, sarfedilen onca fikrî çaba ve yaşanan bir o kadar sosyal-siyasal hercü merce rağmen, bugün için kutsiyetinin yanısıra Arap dil ve edebiyatının yegâne şaheseri olan Kur'an'a yakışır ve millî klâsiklerimizin tacı telakki edeceğimiz, 'zevâidden âri, nevâkıstan berî' bir Türkçe meâl'e sahip olamayışımız kadar üzücü bir şey olamaz. İzmirli İsmail Hakkî'nin uzun yıllar önce zor, hatta imkânsız gördüğü; 'Kur'ân tercümesinde Türkçe'nin bütün ifade gücünü göstermek, Kur'an-ı Mübîn'imizi yüksek bir üslup ile tercüme etmek ve tercümeyi Türkçe'nin bir şaheseri kılmak' idealini⁴⁸ 'meâl' düzeyinde de olsa gerçekleştirmeyi mümkün kılmaya yönelik ciddi bir çabanın olmaması hakikaten düşündürücüdür. Akif gibi edebî bir deha fırsatını kaçırmış bir millet olarak, bu işin bundan sonra ancak, 'mütehasşis bir heyet' tarafından yapılması gereği⁴⁹ ise, iyice zaruret kesbetmiştir. Yeri gelmişken, burada, Batılı ulusların kendi dillerine çevirdikleri İncillerin aynı zamanda onların en nadide edebî şaheserleri olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Madem ki, bu işe onları taklit ederek başladık; öyle ise, aynı işi en azından onlara muvazi bir titizlik ve kalitede yapmamız, tutarlı olmanın gereği değil midir?

Bu sempozyumun hâlâ intizarda olan bu kutsi vazifenin edasına bir vesile olması dileğiyle.

45 Elmalılı, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1971, I/15.

46 Elmalılı, *age.*, I/9.

47 Her ne kadar Elmalılı'dan yıllar önce Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin 'Kur'an-ı Kerim Terceme ve Tefsiri' isimli salt Türkçe metinli eserinde 'meâl' kelimesinin kullanımına rastlıyorsak da, buradaki kullanımın sözcük anlamında olup henüz kavramsal bir manâya kavuşmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü, önsözünde, "Vatandaşlarıma bir hizmet-i dindarâne olmak üzere Kur'an-ı Azimü's-şânın meâl-i müniîni açık ve selis bir Türkçe ile neşrediyorum. (12 Rebiulevvel 1332)" cümlesinin yer aldığı eserin başlığında 'Meâl' kelimesi değil 'Terceme' kavramı yer almaktadır. (bk. S.R. XI/257, s.100; Cündioğlu, Düccane, *Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu*, Tebliğ, 2. Kur'an Sempozyumu-4-5 Kasım 1995, Bilgi Vakfı, s. 176.)

48 İzmirli İsmail Hakkı, *Me'âni-i Kur'an*, I/5.

49 Milaslı İsmail Hakkı, *agm.*